

Много показателно е, че възискателният Бодянски споменава две години подред името на Катранов, и то заедно с имената на свои студенти, станали по-късно известни учени — Тихонравов, Хилфердинг, Соколов. Едва ли може да има съмнение, че Катранов е бил способен, трудолюбив и е вдъхвал на преподавателите си големи надежди.

Архивът на Бодянски разкрива и други подробности за интересите на младия българин. Професорът е имал навик да си записва в един тефтер какви книги е дал от своята богата библиотека и кому. За времето от 28.VI.1848 до 26.VII.1851 г. той е отбелязал: „Булгарину Катранову — Ломоносова, соч. в 3-х томах (1-й и 2-й), изд. Шора... Караджича 1,2 и 3... Буслаева: Об изучении русского языка. Фонвизина и Жуковского 2 и 4; Вяземского о Фонвизине; Гоголя — „Миргород“; Перевлевского — Синтаксис; Гоголя 1-й том; Шишкова, О старинном и новом слоге; Греча „История литературы“.

Катранову: Буряна, Чешскую грамматику; Schneider, Vorlesungen über Griechische Grammatik; Myšlenky šumavského.“¹

Още преди да постъпи в университета, Катранов е бил представен на Бодянски, навярно от И. Н. Денкоглу, и е взимал от него книги. Младецът се интересувал явно от цялостното развитие на руската литература — от сентиментализма и романтизма до реализма. Но както четивото му, така и преводите, които прави по-късно, показват увлечение по романтизма. Освен това Катранов се е занимавал сериозно с руска граматика и с фолклор — за което сеговори и в романа. Чешката граматика му е трябвала навярно за курсовата работа.

В романа на Тургенев Инсаров е твърде ограничен, но Катранов е бил човек с широки интереси. „В навечерието“ ни показва човек суров и сдържан, но топъл, с който говори за Катранов Спиридон Палаузов в своите писма или с който е написан споменът на Филаретов за рано починалия младеж, свидетелствава, че той е имал благ характер и се е ползвал с големи симпатии. Чертите, които му е придал Тургенев, са свързани пак с представата на писателя за руските революционни демократи. Ако беше научил повече за Катранов, Тургенев навярно би се отказал да свърже така пряко образа на Инсаров с името на младия българин. Но тъй като е знаел малко, свободно му е придал черти, необходими, за да реализира замисъла си. Писателят започва с него поредица от образи: Инсаров, Базаров, Соломин — хора на делото, чужди на сентиментални увлечения, но и на изкуството. Ако беше създал образа на Инсаров в съответствие с онова, което е представлявал в очите на своите съотечественици и на познатите си руси Николай Катранов, би рухнала веднага цялата постройка на „В навечерието“. Би изчезнало противопоставянето Инсаров — Шубин, Инсаров — Берсенев, писателят би се виждал принуден да търси другаде своя главен герой.

Ако е „ощетил“, без да иска, реалния Катранов откъм дарби и склонност към изкуството, Тургенев му се е отплатил, като го е издигнал до един от най-възвишените образи в световната литература — Дон Кихот. Тургенев сближава с него Инсаров така, както сближава с рицаря от Ламанча и своите съвременници — руските революционни демократи.

В края на 1859 г. Тургенев завършва своята прочута статия „Хамлет и Дон Кихот“, която хвърля обилна светлина и върху замисъла на „В навечерието“. В руското литературоведение тази връзка е изтъкната отдавна. Една от най-интересните съвременни изследователки на Тургенев И. Винникова пише: „Инсаров е сходен с Дон Кихот в главните, определящи черти на своя характер. Той

¹ Институт за литература „Т. Г. Шевченко“ при АН на УССР, Киев, ф. № 99, арх. ед. № 20, л. 136.

Роден в Свищов през 1829 г., Николай Катранов заминава за Русия през 1848 г., а през следващата постъпва в Историко-филологическия факултет на Московския университет. За студентските му години знаем съвсем малко. Някои места в кореспонденцията на Спиридон Николаев Палаузов с руски учени и общественици хвърлят сега известна светлина върху тези години от неговия живот.

На 3 август 1850 г. Спиридон Палаузов пише на Степан Петрович Шевиър (който редактира по това време с Погосин списание „Москвитянин“), че му изпраща, преведена от немски на руски и снабдена с предговор, четиринадесетата глава от книгата на Фалмерайер „Fragmente aus dem Orient“.

„Если решитесь напечатать в „Москвитянин“ — продължава Палаузов. — то обратите внимание на греческие цитаты относительно грамматических ошибок, потому что я намерен послать в Афины несколько экземпляров. Для облегчения корректоров я пишу сегодня же Катранову, который отлично знает греческий язык и Мутьеву, чтобы явились к Вам и предложили бы свои корректурные услуги греческого языка.“¹

На 24 януари следващата година Палаузов се обръща към М. П. Погосин във връзка със същата статия. Той е получил писмо от Катранов с неприятната новина, че цензурата не разрешава печатането на превода.

По всяка вероятност почти през цялото си пребиваване в Москва Катранов е сътрудничил в „Москвитянин“ и е спечелил симпатии на редакторите му.

Особено важно е за нас писмото на Спиридон Палаузов до Шевиър от 18 октомври 1852 г., от което ще цитираме всичко за Николай Катранов. Ето какво пише Палаузов:

„Милостивый государь Степан Петрович!

Иван Николаевич Денкоглу, отъезжая вчера в Варшаву, поручил мне написать Вам и благодарить Вас от всей души за Ваше внимание и истинно отеческое расположение к его воспитаннику Катранову. . .

Три болгарина вышли из русских университетов — Шишко-Михайловский, Петкович и Катранов. Я знал их всех и Катранов гораздо более успел, благодаря своим природным способностям. Дай бог ему здоровье и долголетие.

Исполняя это поручение моего почтенного и любви достойного соотечественника, осмеливаюсь и я со своей стороны, изъяснить Вам сердечную свою признательность, вполне убежденный в том, что ни пожертвования Ивана Николаевича, ни направление, которое Катранов принял в Московском университете, пропасть за ним не могут.“²

Става ясно, че в Москва Катранов е бил свързан най-вече с хората около „Москвитянин“. Това е твърде сериозно основание наред с други, да предположим, че той не е бил революционер в онзи смисъл, който влагаме в тази дума, когато говорим за Ботев, Каравелов, Левски. Затова са неоснователни опитите да се слага Катранов редом с тях, които намираме у Иван Клиначаров, в някои предговори към български преводи на „Накануне“ и дори, макар и предпазливо, в коментара към том VIII на руското академично издание.

В началото на петдесетте години на миналия век в Москва следват неколцина българи. Между по-изтъкнатите са Георги Бусилин, Шишко-Михайловски (Никола Михайловски, брат на Иларион Михайловски), Иван Шопов, Петкович. Нито един от тях не прекрива рамките на просветителската дейност. В началото на петдесетте години не може да се говори още и за въздействие на идеите на

¹ Государственная библиотека имени В. И. Ленина, М., ф. 231/II, п. 23, № 53.

² Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Л., ф. 850, арх. ед. № 426, л. 1—2.

за парче земя, а е борба за вечните права на свободата“.

Цялата сложност на полско-руските отношения ярко изпъква в следващата глава „Отношенията на Хенрик Сенкевич към руската литература“. Юбилейната си статия за Лев Толстой от 1908 г., поискана от редакцията на „Русские Ведомости“, Сенкевич написва на френски, за да подчертае, че той не е руснак, а четири години по-рано (в 1904 г.) френското правителство му е връчило орден на Почетния легион като на руски писател! Когато Руската царска академия на науките го избрала за свой почетен член, той произнесъл благодарствената си реч на латински. . .

От теоретическа гледна точка за нас несъмнено най-интересна е главата „Война и мир“ от Толстой, „Трилогията“ на Сенкевич и „Пепелища“ от Жеромски“. В началото на тази глава, от която очакваме паралели между едни от най-големите произведения на двете славянски literatury, се поставя въпросът, доколко Толстой и Сенкевич като създатели на исторически романи могат изобщо да бъдат сравнявани. Авторът изтъква, че епическото течение в творчеството на Сенкевич е събуждало отдавна противоречиви мнения. За мнозина, които принадлежат към същата културна формация, с подобна йерархия на стойности, книгите му утвърждават собствената им система на ценности. Ала когато проникват в укрепенала и напълно различна култура, те често събуждат отрицателно отношение. Бурен протест събуждат и у онези, които са израснали при същата система на норми и стойности, но искат да я изменят. Всички обаче, които са проявявали отношение към историческите творби на Сенкевич, са грешили в едно. Те не съзират в тези творби мит, а искат да възприемат нещата дословно. Други пък, вместо да проведат дискусия с предлаганата система от ценности, само се възмущават от нереалността на този мит.

Да се търсят в историческата „Трилогия“ на Сенкевич („С огън и меч“, „Потоп“ и „Пан Володийовски“) влияния на „Война и мир“ с цел „Трилогията“ да бъде подчинена на шедьовъра на Толстой, е според Бялокович едно недоразумение. Полският писател е познавал руската епопея преди да започне трилогията си, но въпросът е дали е използвал опита на Толстой. Хемингуей е казвал за себе си: „Тренирах интензивно и победих г. Мопасан. На два пъти бяхме реми с г. Стендал, но никой не може да ме накара да вляза в състезание с г. Толстой, освен ако полудея или започна да ставам все по-добър.“

Очевидно и Сенкевич не е искал да влиза в състезание с Толстой. Той се е свързал с друга традиция на историческия роман и затова погрешно е да бъде обвиняван, че не е използвал или неумело е използвал творческия опит на автора на „Война и мир“.

Толстой в своята епопея детронира героите — полубогове — и на първи план извежда истинската сила, която твори историята — народните маси. Според руските, а и някои полски критици Сенкевич не е забелязал тази сила и това е неговата грешка. В Русия, където разказите на Сенкевич и неговият роман „Без догма“ жънат необикновен успех, „Трилогията“ не се е харесала. Апотезът на шляхтишкото минало се е смятал за анахроничен и опасен за настоящето и бъдещето, а приказно-приключенската форма се е отричала, като се сочел за пример Толстой, който е доказал с творчеството си, че и бурните исторически събития могат да бъдат описани, без да се прибегва до метода на приказките. Но подобна критика изпуска от погледа си най-важното: своеобразния метод, съзнателно приет от Сенкевич, и своеобразните задачи и цели, които той си поставя в своята „Трилогия“. Сравненията на отделни откъснати от контекста фрагменти на „Трилогията“ и „Война и мир“ са според Бялокович напълно неоснователни, защото работата се състои в това, че една и съща задача (на пример минаването в неприятелския лагер, за да се съберат сведения за вражеската войска) Толстой и Сенкевич разрешават по различен начин, всеки със собствените си художествени средства и според спецификата и изискванията на собствените си творчески методи, толкова различни един от друг. Съпоставяните сцени не са за двамата писатели самоцел, а съставни елементи на твърде различни цялостни конструкции и се определят от идеино-художествената специфика на творбите. Художествените средства и похвати на Сенкевич са напълно оправдани от спецификата на неговата творба, от неговата писателска техника, от вътрешната логика на произведението, от своеобразната пластика на образите, от начина на представяне на героите, от прилагания омировски разказ при баталните сцени и романтичния колорит, който им придава. Защото „Трилогията“ е същевременно и исторически роман, в който се възкресява миналото на народа, и приказка, която забавлява с описаните приключения, буди любопитство, интригува. С други думи, „Война и мир“ и „Трилогията“ принадлежат към напълно различен тип исторически романи. Самият Сенкевич в един разговор заявява: „Не съществува абсолютна историческа достоверност и не за нея се касае. На писателя е позволено да представи нещо не така, както е било в действителност, ако това му е необходимо за общата мисловна или идейна конструкция на творбата. Но това трябва да бъде извършено съзнателно. Той трябва да знае как е било в действителност и тогава няма да става дума за допусната грешка, а за правото на писателя на творчество и артистичност.“

„Общата идейна и мисловна конструкция“ на историческите романи на Толстой и Сенкевич е напълно различна. Разликата се

състо не само в писателския метод, но и в историко-философската концепция. Романите на Сенкевич трябва да бъдат разглеждани, като се държи сметка за цялото им своеобразие, и във връзка с традицията на Уолтър Скот и на Александър Дюма-баща, която изтъква на челно място фиктивни герои, понякога само снабдени с исторически имена. Тези герои неведнъж претендират за ролята на спасители на отечеството сред потопа от опасности, които го застрашават.

Свършено друго е положението, когато сравним „Война и мир“ и „Пепелиша“ от Стефан Жеромски.¹ „Пепелиша“, една от най-големите творби в полската литература, е за Полша нов тип исторически роман, различен от традиционния. Този роман е в много отношения близък с „Война и мир“. Това са романи-панорами, изградени върху съвременното схващане на историята. Те показват ролята на колективния живот в живота на единичната, пречупването на процеса на историята и историческите събития през призмата на човешките души. Те формулират важни и актуални за съвременните идеино-обществени и философско-морални проблеми. В тях няма заплетено, интригуващо действие, нито светкавично темпо на развитие на фабулата. Има епическа всестранност и панорамична многоплановост. Героят е колективът — една общност. И Толстой, и Жеромски съзнателно се стремят да създадат исторически роман, който да даде по възможност пълна картина на миналите форми на обществения и културния живот, а не само на войната, макар че Жеромски не успява, както Толстой, да създаде голям епически роман в традиционния смисъл на това понятие. И Толстой, и Жеромски отричат патоса на индивидуалния героизъм и безумната храброст. У тях силно прозвучава протестът срещу ужасите на войната и безсмислието на жестоките кръвопролития.

Убедително доказал, че съществуват предпоставки за плодотворен литературен паралел между двете творби, авторът търси и генетичните връзки между тях. „Пепелиша“ е написан 30 години след „Война и мир“ (1902—1903). Жеромски е познавал творчеството на Толстой, когото е смятал за „най-големия гений на нашите времена“. В писмата си е отбелязал: „Чета Толстой и това ме учи на мъдрост и да късам собствените си произведения“ или „Чета Толстой — „Война и мир“ и се уча на истинска психология“. Той също е изповядвал, че след всяка прочетена творба на Толстой е изпитвал силен подтик за творчество. В светлината на тези факти заключава Бялокозович — контактът на Жеромски с творчеството на Толстой не подлежи на никакво съмнение, но изниква въпросът, дали известни прилики между „Война

и мир“ и „Пепелиша“ са резултат само на контактологични връзки или са плод и на типологични сходства.

Някои от полските критици са смятали, че романът „Война и мир“ е дал подтик на Жеромски да напише „Пепелиша“ — творба, изградена върху фона на същата епоха и с много аналогии в композицията. Други откриват в двете творби „апостолска любов към ближния, съчетана с езическия култ към живота“. Изтъкнатият полски литературен историк Вацлав Борови е смятал, че мястото на „Пепелиша“ в творчеството на Жеромски отговаря на мястото, което „Война и мир“ заема в творчеството на Толстой. Казимеж Вика пише за двата романа: „Жеромски разглежда както Наполеоновия проблем, така и проблема за освободителните борби на поляците по това време върху войнишко-баталистична плоскост и ги решава само в една насока: голямата личност в историята е резултат на силите и стремите на епохата, а моторът на тези сили се крие в народните маси. Да види по същия начин голямата личност Жеромски се е научил от „Война и мир“ на Толстой. Той е разбрал този урок и го приложил във форма на демитологизация на една легенда, много по-трудна за един полски писател (митът на Наполеон е бил твърде популярен в Полша, б.м.), отколкото за руския автор.“

Според големия историк на полската литература Юлиан Кжижановски „Пепелиша“ е роман с „отворена структура“, както „Война и мир“.

Бялокозович от своя страна след обширен преглед на чуждите възгледи по този въпрос изтъква, че Жеромски напълно съзнателно и в много отношения се свързва с „Война и мир“. И в двата романа техните автори създават от разни исторически фрагменти панорама — всестранен образ на живота на Русия и Полша във важен за тези страни преломен момент. Запознаването на Жеромски с „Война и мир“ е убедило полския писател, че е необходимо да се напише творба не за един или няколко герои, а за хората на тази бурна епоха, да се свърже съдбата на единиците и семействата със съдбата на целия народ в толкова важни исторически моменти. И двете творби показват развитието на националното съзнание и формирането на съвременна нация.

Външните прилики между двете творби, които най-лесно се хвърлят в очи (сцените на лова, на масонските ритуали и т.н.), не винаги — изтъква авторът — трябва да се смятат за резултат на непосредствено влияние. Те са преди всичко последнизи от подобни исторически реалности. И тук често можем да срещнем случаи на „независим паралелизъм“.

Отделни страници от труда на Бялокозович са посветени на своеобразните черти на творбата на Жеромски, които я отличават съществено от „Война и мир“. За разлика от епопеята на Толстой в творбата на Же-

¹ Полският филм, не твърде сполучлив, направен по този роман, беше вече неколкостранно проектиран по българската телевизия.

превеждане на чужди творби на румънски език, се посвещават цели семейства. Такова например е семейството Асаки с четирима представители: Лазар (башата), Георги (синът, писател и изтъкнат книжовник), Елена (негова съпруга) и Ермиона (тяхна дъщеря); също така и четирима души от семейството Билчурещи¹² и мнозина други. Превежда се и белетристика, и философия, и научни съчинения, и т.н.

Българските емигранти, като живеят в тази кипяща културна атмосфера, покрай своята усилена идеологическа и политическа дейност се насочват и към преводачество. Често пъти дори и ония български книжовници, които са се намирали в България или в други страни, изпращали оттам своите преводи, за да бъдат публикувани в Румъния. Така например Петко Р. Славейков е печатал в Букурещ през 1852 г. превода на Езоповите басни, а Нешо Бончев е печатал в Браила в български превод пиесата на Фр. Шилер „Разбойници“.¹³

Преводите на български от различни езици, излезли на територията на нашата страна, имат широк диапазон; те принадлежат към световната и румънската литература, към фолклора; някои от тях са с нравствено-възпитателен характер, други са юридически, дидактични, религиозни, трети имат историческо съдържание и т.н.

Така българската култура чрез преводите, издавани по онова време в Румъния, се развива особено интензивно.

В настоящата статия не ще се занимаваме с художествената стойност на гореспоменатите преводи; днес част от тези произведения имат нови преводи на много по-високо равнище в сравнение с предишните. Тук ни интересуват други аспекти на преводаческата дейност на българската емиграция в Румъния. Като гледаме на тази дейност в историческа перспектива, смятаме, че можем да отделим четири основни проблема.

ИНТЕРЕСЪТ, ПРОЯВЕН ОТ БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ, НАМИРАЩИ СЕ В РУМЪНИЯ, КЪМ РУМЪНСКАТА ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА

Първ, който манифестира такъв интерес, е Софроний Врачански, дошъл в Букурещ през 1803 г. Тук той получава широки възможности да продължи своята литературна дейност, тъй като е имал на разположение голям брой румънски, гръцки и руски книги в библиотеките на Влахия и Молдова. В Букурещ през 1805 г. Софроний пише своя труд Съчинение върху православната, еврейската и мохамеданската вяра, съставен от три глави, отнасящи се до трите религии. В същност това е превод на различни откъси от руски и гръцки книги. Третата глава, озаглавена „Система и религия магомеданская“ представлява превод на книгата *Sistema religiei mahomedane* от Димитрие Кантемир.¹⁴ За нас тази глава има голямо значение, тъй като тя свидетелства за проявление интерес от страна на Софроний към румънския книжовник, както и за уважението, с което се отнася той към него.

Българската литературна критика отдава особено значение на идването в Румъния на Софроний Врачански.¹⁵ „Букурещкият период в Софрониевата литературна дейност представ-

¹² Paul Cornea, *De la Alexandrescu la Eminescu*, București, 1966, стр. 52.

¹³ Вж. М. Стоянов, пос. съч., стр. 28.

¹⁴ Както свидетелствуват изворите, Софроний не е работил по оригинала на Кантемир, а по руски превод на Иван Илински, публикуван в Петербург през 1722 г. Вж. С. N. Velichi, *Ролята на българската емиграция в Румъния през културното възраждане на българите през 1800—1840 г.* Славянска филология, т. V, С., 1963.

Stefan Giobanu, *Dimitrie Cantemir in Rusia, Anatele Academiei Romane*, mem. Secției literare, seria III, vol. II. Mirea Despre Dimitrie Cantemir, Iași, 1926.

¹⁵ През периода на своя престой у нас Софроний прави и други преводи: *Театрон политиконсиреч гражданское позорище*, превод от гръцки (както сам авторът признава). Вж. във връзка с това: Ariana Camarleanu, *Traducerea greacă a „Teatrului politic“ atribuită greșit lui N. Mavrocordat și versiunile ei rumânești*, *Revista istorică română*,

е човек на една идея, една страст, погълнала цялото му същество, подчинила всички негови надежди, мисли и постъпки.¹

Както Дон Кихот (каквото го вижда Тургенев), Инсаров е свързан с народните маси и е способен да ги поведе след себе си. Като него Инсаров живее не за себе си, а за хората, и неговата цел е да се бори за тяхното щастие. Както четем в коментара към статията „Хамлет и Дон Кихот“: „Най-пълно възплъщение на Тургеневата концепция за Дон Кихот е образът на Инсаров от „В навечерието“.² Както Дон Кихот, Инсаров е човек с високи помисли, чужд на всеки егоизъм и тщеславие. Наред с това той е малко непохватен, наивен. Що се отнася до пренебрежението на такива хора към изкуството, писателят смята, че то е напълно естествено за всеки, който се е отдал изцяло на обществени идеали и няма време да насочи погледа си към своя собствен духовен свят, към своите изживявания.

Постигнатото от съветското литературоведение в анализа на съотношението прототип — художествен образ при Инсаров и в разкриването на връзката между образите на Инсаров и Дон Кихот трябва да се въведе по-решително и в българското литературоведение. Това важи както за предговорите към „В навечерието“, излязло у нас в многобройни преводи, така и за учебниците по литература. За паралела Инсаров — Дон Кихот е казано повече в книгата на Г. Германов „И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието“³ и в предговора на проф. Велчо Велчев под същото заглавие.⁴ Но в „Литература за X клас на общообразователните училища“, издадена през 1971 г., за Катранов не е казано нищо, нито за донкихотовското начало в образа на Инсаров. Дори ако е свързано с известни трудности от методологичен характер, тези два момента трябва да присъствуват в анализа на романа. Те биха дали на учениците пример за сложността в отражението на живота в литературата и повод за патриотична гордост. Учениците трябва да знаят, че големият руски писател И. С. Тургенев е отнесъл и към един българин думите, казани за хора като Дон Кихот: „... изчезнал ли такива хора, нека се затвори завинаги книгата на историята! В нея няма да има какво да се чете“.

¹ И. Винникова, И. С. Тургенев в шестидесетте години. Изд. Саратовского университета. 1965, стр. 22.

² И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. . . , т. VIII, стр. 562.

³ Г. Германов, И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието“, С., 1967 г.

⁴ В. Велчев, И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието“ — предговор към „В навечерието“, С., 1969 г.